

ARTYKUŁY RECENZYJNE

Edyta Pałuszynska*

 <https://orcid.org/0000-0003-3036-0827>

Stereotypy etniczne we współczesnej kulturze. Uwagi po lekturze książki „O Polakach i Słowenach – w kręgu językowo-kulturowych stereotypów” autorstwa Marii Waclawek i Marii Wtorkowskiej (Lublana 2022)

Streszczenie. Celem artykułu recenzyjnego jest krytyczna analiza i ocena monografii naukowej autorstwa Marii Waclawek i Marii Wtorkowskiej pt.: *O Polakach i Słowenach – w kręgu językowo-kulturowych stereotypów*, wydanej w Słowenii w 2022 roku. W ocenie pracy wzięto pod uwagę podstawy teoretyczne, zakres i trafność doboru literatury przedmiotu oraz jej aktualność, funkcjonalność narzędzi badawczych w ramach zastosowanej metodologii, podstawę materiałową i rzetelność badań. Elementem oceny była również struktura pracy, podział na rozdziały, wnikliwość zgłębiania podejmowanych wątków, spójność syntetycznych podsumowań. Biorąc pod uwagę powyższe kryteria należy stwierdzić, że monografia wypełnia lukę badawczą na mapie stereotypów narodowych, buduje istotny kontekst kulturowy dla nauczania języka polskiego i słoweńskiego jako obcych. Oprócz wartości glottodydaktycznej książka jest przykładem pracy językoznawczej opartej na bogatym materiale i rzetelnym warsztacie metodologicznym.

Słowa kluczowe: glottodydaktyka, dwujęzyczność, dwukulturowość, język słoweński, stereotyp

Ethnic stereotypes in contemporary culture. Remarks after reading the book „about Poles and Slovenes – in the circle of language and cultural stereotypes” by Maria Waclawek and Maria Wtorkowska (Lublana 2022)

Abstract. The aim of the review article is to critically analyze and evaluate the scientific monograph by Maria Waclawek and Maria Wtorkowska entitled: *About Poles and Slovenes – in the circle of linguistic and cultural stereotypes*, published in Slovenia in 2022. In the evaluation of the work, theoretical foundations, the scope and accuracy of the selection of literature on the subject

* edyta.paluszynska@uni.lodz.pl, Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny, Zakład Lingwistyki Stosowanej i Kulturowej, Instytut Filologii Polskiej i Logopedii, ul. Pomorska 171/173, 90-236 Łódź

and its topicality, functionality of research tools within the applied methodology, material basis and research reliability were taken into account. An element of the evaluation was also the structure of the work, division into chapters, insight into the topics taken, and the consistency of synthetic summaries. Taking into account the above criteria, it should be stated that the monograph fills a research gap on the map of national stereotypes and builds a significant cultural context for teaching Polish and Slovenian as foreign languages. Apart from the didactic value, the book is an example of linguistic work based on rich material and reliable methodological workshop.

Keywords: foreign language teaching, bilingualism, biculturalism, Slovenian language, stereotype

Kontrast między kategoriami potoczności i naukowości uwidacznia się doskonale w pojęciu stereotypu. Jego trwałość i powszechność jako narzędzia konceptualizacji i werbalizacji rzeczywistości pozajęzykowej sprawia, że, mimo uproszczeń, a nawet przekłamań, staje się on ciekawym materiałem dla badaczy wielu obszarów nauk humanistycznych, na przykład dyskursu publicznego (Marczewska 2018; Błuszkowski 2003), reklamy (Sieklucka 2011; Grabowska 2000), literatury (Łaszkiwicz 2021). Również w socjologii i glottodydaktyce temat stereotypów etnicznych, narodowościowych jest stale obecny (Fyłypec 2020; Niewiara 2020; Gawarkiewicz 2012; Abramowicz i in. 2009; Kowalski 2009; Cała 1995). Rzecz jasna w pierwszej kolejności badane były te stereotypy, którym bliskie i intensywne kontakty międzynarodowe gwarantowały gromadzenie bogatych doświadczeń i informacji, przyjmujących najczęściej niestety kształt uprzedzeń. Wraz z większą mobilnością ludności zaczęły się kształtować wyobrażenia o mniej znanych do niedawna grupach etnicznych, odległych geograficznie, ale nawiązujących kontakty gospodarcze, edukacyjne, a przez to i z czasem kulturalne. Właśnie w tej relatywnie nowej sferze kształtowania się dwudziestowiecznych stereotypów sytuuje się praca polskich znawczyń języka i kultury słoweńskiej – Marii Waclawek i Marii Wtorkowskiej (Waclawek, Wtorkowska 2022).

Książka, licząca 254 strony, składa się z wprowadzenia, rozdziału teoretyczno-metodologicznego, sześciu rozdziałów analitycznych, podsumowania oraz bibliografii, wykazu tabel i kwestionariusza ankiety (w języku polskim i słoweńskim). Została wydana w Słowenii po polsku, dobrze więc, że na końcu zamieszczono słoweńskie streszczenie, a dzięki streszczeniu w języku angielskim książka zaistnieje w międzynarodowym dyskursie naukowym.

Trudno nie zgodzić się z Autorkami, powołującymi się na Annę Wierzbicką, że języki różnią się między sobą nie tylko jako systemy językowe, ale również jako światy kulturowe i nośniki etnicznej tożsamości. Z tej różnicy biorą swój początek studia etnolingwistyczne, które uznają, że każda wspólnota, tworząc własną kulturę, porządkuje swe doświadczenia za pomocą takich kategorii językowych, które są dla niej właściwe, a spośród nośników kultury język jest najważniejszy. To on wytwarza, interpretuje i utrwała poprzez siatki kategoryzacyjne, pojęcia, nazwy i ich konotacje językowy obraz świata.

Autorki jako kompetentne znawczynie dwóch kultur i języków postawiły sobie za cel analizę „sposobu postrzegania, nazywania i interpretowania wybranego wycinka rzeczywistości pozajęzykowej – językowo-kulturowego stereotypowego obrazu (konceptu) Polaka i Słoweńca” (str. 5). Monografia, koncentrująca się na wzajemnych wyobrażeniach o reprezentantach dwu narodów, ma charakter leksykocentryczny, gdyż „podkreśla naddatek konotacyjny, intencję nadawczą, warunkującą

odpowiedni punkt widzenia. Ukazuje rekonstrukcję językowo-kulturowego stereotypowego wyobrażenia Polaka (Polaków) i Słoweńca (Słoweńców), obejmującego odpowiednio wartościowane cechy obligatoryjne i relewantne oraz elementy ujawniające się kontekstowo” (str. 7). Choć praca ma charakter językoznawczy o nachyleniu glottodydaktycznym, to rozdział metodologiczny (rozdział I, str. 9–37) przynosi rzetelne, interdyscyplinarne rozważania na temat stereotypu, włącznie z etymologią terminu. Pozwala to lepiej zrozumieć zjawisko grupowych wyobrażeń, mechanizmów postrzegania, kształtowania się konotacji wyrazów wraz z wartościowaniem i emocjonalizacją. Autorki wykazały się rozległą wiedzą i znajomością literatury przedmiotu, zarówno prac najstarszych (Lippmann 1922; Schaff 1981), jak i najnowszych (Tokarz 2017; Karwatowska, Tymiakin 2020). Zastosowały najkorzystniejszy układ prezentacji terminów: od tych o szerszym zakresie do tych o węższym zakresie. Zgodnie z tym założeniem po ogólnych rozważaniach na temat stereotypu przeszły do charakteryzowania stereotypów etnicznych, w tym narodowych. Za główne ich znaczniki uznały zbiorowe przekonania o typowych cechach, postawach i ocenach względem własnego etnosu i wspólnot obcych, a najważniejsze funkcje dostrzegły między innymi w: dostarczaniu gotowych układów odniesienia w celu konstruowania obrazu świata i ludzi, wzmacnianiu wewnątrzgrupowej więzi, wyrażaniu wspólnych wartości dzięki opozycji „nasze – obce”, pozytywnym podkreśleniu odmienności własnej zbiorowości, odrzucaniu jednostek zagrażających „własnym” wartościom (dyskryminacja) oraz możliwości eksponowania lojalności wobec własnej grupy.

W podrozdziale dotyczącym ujęcia lingwistycznego Autorki jasno wykazują związek stereotypu, stanowiącego centralny punkt językowego obrazu świata, z glottodydaktyką. Można by dodać do tego wyjaśnienie z perspektywy komunikacyjnej, które uzasadnia trudność dotarcia do stereotypów przez obcokrajowca. Otóż rodzimy użytkownik języka nabywa tego rodzaju wiedzę w procesie socjalizacji, jest ona oczywista, a więc zakładana jako wspólna baza doświadczeniowa. W procesie komunikacji nie mówi się o tym, co oczywiste dla wszystkich, zatem uczącemu się języka nie jest łatwo dotrzeć do zbiorowych, utrwalonych i znaturalizowanych przekonań. Dodatkowo w przypadku negatywnych przeświadczeń, czyli uprzedzeń, w grę wchodzi blokada w postaci poprawności politycznej lub choćby etykietalnej dyplomacji. Wszystko to sprawia, że rodzimi użytkownicy języka w kontakcie z obcokrajowcami często nie ujawniają prawdziwych poglądów. Tym bardziej więc konieczne są badania naukowe, gdyż, jak można przypuszczać, w sytuacji zdepersonalizowanej łatwiej jest uzyskać szczerą odpowiedź, czyli – jak określają to trafnie Autorki – eksplikację stereotypów, które w języku istnieją *implicite*.

Stereotyp jest terminem z podstawowego poziomu kategoryzacji, ale dla precyzyjnej analizy konieczne są bardziej szczegółowe jego podziały, co też zrobiły Autorki, wyodrębniając wyraziste, skontrastowane pojęcia autostereotypu i heterostereotypu. Tym samym oddzieliły samoidentyfikację i autoocenę od oceny „Innego”, „Obcego”. Pewnym paradoksem jest to, że oceniając Innego, stosujemy własne normy, które w tej aktywności często nieświadomie ujawniamy: „opisując „Innego” – *de facto* opisujemy siebie: w sposobie postrzegania i oceniania „Obcego” kryje się informacja nie tylko o konceptualizacji obiektu, ale też o konceptualizacji wypowiadającego się podmiotu” (str. 16). Wyciągając wnioski z prezentowanych w pracy teorii, można tu dodać, że świadomość skomplikowanych mechanizmów poznawczych skłania do ostrożności w posługiwaniu się pojęciami prawdy, fałszu, subiektywizmu, obiektywizmu. Badając stereotypy, poruszamy się w sferze opinii

i przeświadczeń, a nie realnych obiektów, co nie znaczy, że można je ignorować. W komunikacji publicznej prawdziwość jednych sądów często bowiem musi ustąpić powszechności innych nieprawdziwych sądów. Jeśli już o powszechności mowa, to należy zauważyć, że stereotypy etniczne różnią się wyrazistością i rzecz jasna są bogatsze w przypadku intensywnych kontaktów międzynarodowych. Kontakty polsko-słoweńskie nie należą do szczególnie intensywnych, ale Autorkom udało się mimo wszystko znaleźć reprezentatywną grupę osób mających doświadczenie w tym zakresie i to one dostarczyły danych językowych.

Wysoko oceniam dobór i prezentację narzędzi badawczych, takich jak: wartość i wartościowanie, kategoryzacja, podmiot, punkt widzenia, perspektywa oglądu, konceptualizacja, konkretyzacja, definicja kognitywna, profil i profilowanie. Wszystkie te narzędzia zostały scharakteryzowane w przystępny sposób i okazały się rzeczywiście przydatne w dalszej analizie. Kluczowe jest wśród nich pojęcie kategoryzacji, które za psychologami Autorki określiły jako grupowanie w ludzkim umyśle podobnych bodźców, doświadczeń w jedną kategorię i korelacyjne ich postrzeganie (jako wzajemnie powiązanych elementów współtworzących złożoną rzeczywistość pozajęzykową). Właśnie wyjaśnienie mechanizmu kategoryzacji tłumaczy moim zdaniem relatywizm i nieobiektywność porządkowania świata przez człowieka w procesie percepcji, które to porządkowanie jest antropocentryczne, dostosowane do poziomu wiedzy w danej epoce, służy redukcji wysiłku, a nie rzadko również perswazji.

Odnosząc się do dwu przeciwstawnych podejść metodologicznych: jakościowego i ilościowego, Autorki opowiedziały się za połączeniem obu dróg. W doborze badanych, co oczywiste, kierowały się wystarczającym doświadczeniem w kontaktach z drugą nacją. W sumie udało się pozyskać dane od 100 Polaków i 100 Słoweńców, co stanowiło wystarczającą podstawę materiałową. Ankieta została przygotowana w dwu językach, tak, aby każdy z respondentów mógł wypełnić ją w swoim rodzimym kodzie. Pytania miały charakter otwarty, co dawało badanym możliwość swobodnej wypowiedzi, a to z kolei sprzyjało eksplikacji stereotypów. W ich obrębie autorki wyodrębniły takie kategorie tematyczne, jak: definicja (eksplikacja), wygląd, charakter i zachowanie, stosunek do pieniędzy, czas wolny. Kategorie te zostały jednocześnie przyjęte jako kryteria uporządkowania całej pracy, gdyż stały się tytułami rozdziałów. W ten sposób podział materiału znalazł bezpośrednią korelację ze strukturą pracy, co dobrze wpłynęło na logiczność i spójność całościowego wywodu. Newralgicznym punktem każdego postępowania naukowego jest przejście od zróżnicowanych i rozdrobnionych danych jednostkowych (tu: dane z ankiet, konkretne wypowiedzi) do syntetycznych wniosków. Również w tym punkcie Autorki zadbały o klarowność procedur: segmenty tekstu, czyli wyimki (określane też jako ekscerpty, werbalizacje, egzemplifikacje, wskazania, poświadczenia, cytaty, przykłady), łączyły w zespoły o znaczeniu bliskoznacznym współtworzące deskryptory (inaczej: cechy deskryptywne), które następnie sprowadzały do większych wspólnych wiązek cech – syndromów, by ostatecznie dojść do ogólnych klas tematycznych (zespołów syndromów). Kilkupoziomowa skala kategoryzacji jest w mojej opinii dobrym narzędziem obiektywizacji danych, gdyż przez widoczność operacji logicznego grupowania i sumowania, maksymalnie eliminuje arbitralność i subiektywizm.

Rozdział drugi został poświęcony eksplikacjom badanych stereotypów. Dobór klas tematycznych w celu odpowiedzi na pytanie, kim jest Polka i Polak oraz Słoweńiec i Słowenka, zasadniczo wykazuje regularność i symetryczność werbalizacji: jako kryteria zarówno polskości, jak i słoweń-

skości respondenci wskazali przynależność państwową, obywatelstwo, miejsce zamieszkania, pochodzenie i poczucie tożsamości. W stereotypie Polaka pojawiły się dodatkowe pojęcia nadrzędne: patriota i katolik, co jest akurat zbieżne z heterostereotypem Polaka w oczach innych narodów, np. Niemców, Austriaków (Nijakowski 2014).

Wyniki badań zaprezentowane w rozdziale trzecim potwierdzają potoczne obserwacje dotyczące braku wyraźnych różnic w obrębie cech fizycznych Polaków i Słoweńców. Dostrzegane są za to podobieństwa w ramach wspólnoty Europejczyków czy Słowian. W uwagach dotyczących ubioru, mody, dbałości o wygląd, makijażu w większym stopniu ujawniają się różnice pomiędzy stereotypami Polaka i Polki oraz Słoweńca i Słowenki.

Bardzo wnikliwie pochyliły się Autorki nad cechami charakteru (rozdział IV), wyodrębniając klasy tematyczne w kilku sferach: emocji, intelektu/ uzdolnień, interakcji, aspiracji/ działania, patriotyzmu i religijności. Klasa opisana jako „inne” dałaby się włączyć, moim zdaniem, do sfery interakcji, gdyż zawarte tam cechy, takie jak: *indywidualizm* czy *normalność* dotyczą społeczeństwa, są kształtowane w interakcji właśnie, tyle że w dłuższej perspektywie historycznej. Rozumiem jednak, że w tej konkretnej pracy taki a nie inny podział został uznany za najbardziej funkcjonalny, a jest to niezbywalne prawo autora do własnej typologii materiału. W tymże rozdziale czwartym, poświęconym charakterowi, mam wrażenie, że mocniej rysują się różnice związane z płcią obu nacji niż cechy ogólne. Tak naprawdę cechy pozytywne są często równoważone przez negatywne, co powoduje, że stereotyp nie jest zbyt wyraźny (por. „Polak bywa postrzegany zarówno jako człowiek uśmiechnięty, wesoły, energiczny i temperamentny, jak i jako niedoceniający się wybitnie narzekający pesymista” str. 141; lub: „W heterostereotypie mimo wskazanej pozytywnie ocenianej otwartości, bardzo wyraźnie zarysował się model opozycyjny – Polak częściej odbierany jest jako ktoś zamknięty, w tym będący nietolerancyjnym ksenofobem, nacjonalistą i osobą uprzedzoną do mniejszości seksualnych” str. 142). Za to obraz Polki i Słowenki wykazuje różnice w stereotypie, gdyż polska kobieta jest postrzegana jako mniej wyemancypowana niż słoweńska. Według ankiet Polka to tradycjonalistka, a więc kochająca żona, dobra gospodyni, troskliwa matka i opiekunka ogniska domowego. Zaciekawic może negatywny stereotyp starszej Słowenki jako władczą matrony, która jest nadmiernie zazdrosna i posesywna względem swoich mężczyzn, szczególnie syna.

Badania nastawienia do pieniędzy (rozdział V) ujawniły znaczny autokrytycyzm badanych: „Słoweńcy krytyczniej osądzili samych siebie niż Polaków. Polski osąd nad sobą również wypuklił mocniej negatywną ocenę – okazał się przy tym zdecydowanie bardziej surowy niż słoweński autostereotypowy. Polacy dostrzegli w swojej postawie względem pieniędzy w znacznie większym stopniu cechy negatywne niż pozytywne” (str. 166). Interpretacja tych badań przekierowuje uwagę z obiektu (Inni) na podmiot oceniający. Pozostawia otwarte pytanie, czy tak duża dysproporcja między krytyczną postawą wobec swoich i dobrą oceną Innych, jeśli chodzi o stosunek do pieniędzy, to wynik rzeczywistych przekonań czy może grzeczności (nie wypada mówić źle o innych), poprawności politycznej (nie wypada mówić źle o innych narodach) i dyplomacji (powstrzymaj się od negatywnych uwag o innych). Nie bez znaczenia chyba jest fakt, że większość badanych miała wykształcenie średnie lub wyższe, co być może tłumaczy taką a nie inną konfigurację ocen z uwagi na ich statystycznie wyższe kompetencje społeczne. Z drugiej strony pieniądze są tematem tabu, a więc owiane są dużą dozą hipokryzji (por. powiedzenie: „Jak nie wiadomo, o co chodzi,

to chodzi o pieniądze”). Biorąc pod uwagę powyższe utrudnienia, należy docenić bardzo bogaty i różnorodny repertuar postaw i zachowań wobec pieniędzy, jakie udało się Autorkom pozyskać od tak wielu respondentów.

Nie budzi już takich kontrowersji temat spędzania wolnego czasu (rozdział VI), a o trafności wyboru tego kręgu tematycznego świadczą wyraźne różnice w wyłaniających się z badań stereotypach Polaka i Słoweńca. Warto by było powtórzyć te badania za kilkanaście lat, aby sprawdzić, jak na sposoby spędzania wolnego czasu wpływa poziom zamożności społeczeństw i wzrost świadomości zdrowotnej (zakładany jako skutek postępującej medykalizacji życia społecznego).

Dopełnienie stereotypu Polaka i Słoweńca stanowi rozdział VII, w którym Autorki przybliżyły badania świadczące o wyobrażeniach na temat „prawdziwych” reprezentantów obu narodów. W założeniu dodanie tego rodzaju operatora ma wydobyć najbardziej wyraziste, intersubiektywne cechy obu wzorców. Spójność otrzymanych w tym rozdziale wyników z wynikami cząstkowych analiz w rozdziałach II – VI potwierdza krystalizowanie się językowo-kulturowego stereotypu „prawdziwego” Polaka i takiegoż Słoweńca. Ujmowanie, jako cech typowych, wskazań o przeciwnych wartościach (np. dobrze wychowany – egocentryczny bufon, otwarty – nietolerancyjny) wynika z doświadczeniowej podstawy procesu stereotypizacji, zależy więc od różnorodnych, siłą rzeczy, doświadczeń jednostkowych. W sumie stereotyp Polaka w oczach Słoweńca jest podobny do opinii o nim innych nacji, które doceniają chociażby polską gościnność, odbierają go jako patriotę i katolika. Z kolei Słoweńcy postrzegani są jako bałkańscy Słowianie, przejmujący najlepsze cechy germańskie czy włoskie. Bardzo krzepiąca jest ogólnie dobra opinia o sobie nawzajem obu nacji (lepsza niż o sobie samych), co bardzo dobrze wróży dalszym obopólnym kontaktom i współpracy międzynarodowej.

Monografia naukowa autorstwa Marii Waclawek i Marii Wtorkowskiej zasługuje na wysoką ocenę z uwagi na rygorystyczny i konsekwentny metodologiczny, bogatą podstawę materiałową i rzetelność badań. Jest również cenna dla glottodydaktyki, gdyż wypełnia lukę badawczą na mapie stereotypów narodowych, budując istotny kontekst kulturowy dla nauczania języków polskiego i słoweńskiego jako obcych.

BIBLIOGRAFIA

- Abramowicz M., Bartmiński J., Chlebda W., 2009, *Językowo-kulturowy obraz świata Słowian na tle porównawczym. Założenia programu „A”*, „Etnolingwistyka”, t. 21, s. 341–342.
- Błuszkowski J., 2003, *Stereotypy narodowe w świadomości Polaków. Studium socjologiczno-politologiczne*. Warszawa.
- Cała A., 1995, *Stereotyp Żyda i kultury żydowskiej*, w: E. Lewczuk (red.), *Studia z dziejów Żydów w Polsce. Materiały edukacyjne dla szkół średnich i wyższych*, t. 2, Warszawa, s. 89–102.
- Fyłypec O., 2020, *Współczesny stereotyp Polaka i Ukraińca w opinii studentów filologii Uniwersytetu Łódzkiego (na podstawie badań ankietowych)*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców”, t. 27, Łódź, s. 111–131.
- Gawarkiewicz R., 2012, *Komunikacja międzykulturowa a stereotypy. Polacy – Niemcy – Rosjanie*, Szczecin.
- Grabowska M., 2000, *Stereotypy płci w reklamie w percepcji kobiet*, „Forum Psychologiczne”, t. 5, s. 68–79.
- Karwatowska M., Tymiak L., 2020, *Wśród stereotypów i tekstów kultury. Studia lingwistyczne*, Lublin.

- Kowalski P., 2009, *Obraz Słowenii i Słoweńców w oczach Chorwatów (w oparciu o media)*, w: M. Skowronek (red.), *Stereotypy a słowiańszczyzna*, Łódź, s. 183–188.
- Lippmann W., 1922, *Public Opinion*, New York.
- Łaskiewicz M., 2021, *Stereotypy etniczne w polskiej kulturze ludowej*, Lublin.
- Marczewska M., 2018, *Stereotypy etniczne we współczesnym polskim dyskursie publicznym*, „Res Historica”, t. 46, s. 283–300, DOI: 10.17951/rh.2018.46.283-300
- Niewiara A., 2020: *My i Inni – ewolucja wyobrażeń. Polski dyskurs prasowy w świetle imagologii i pamięci zbiorowej*, Katowice.
- Nijakowski L., 2014, *Polak – katolicki poganin*, „Znak”, nr 714.
- Schaff A., 1981, *Stereotyp a działanie ludzkie*, Warszawa.
- Sieklucka, M., 2011, *Stereotyp Rosjanina w polskiej reklamie audiowizualnej*, „Acta Polono-Ruthenica”, t. 16, s. 415–431.
- Tokarz B., 2017, *Stereotyp tożsamości*, w: K. Majdzik, J. Zarek (red.), *Tożsamość Słowian zachodnich i południowych w świetle XX-wiecznych dyskusji i polemik*, t. 1: *Konteksty filologiczne i kulturoznawcze*, s. 27–41.
- Wacławek M., Wtorkowska M., 2022, *O Polakach i Słoweńcach – w kręgu językowo-kulturowych stereotypów*, Lublana.